

19.

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ. ԳԱՐՏՆԻ ՕՊԵՐԱՑԻԱՆԵՐ
ԵՎ ԾԱԾՈՒԿ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ *

ՌՈՈՒՅ ՄԵՐԻ ՇԵՂՈՆ

Խմբագրի կողմից.

Թարգմանաբար հրապարակելով սույն հոդվածը, կարևորում ենք ոչ այնքան նրանում հիշատակված (մասնագետներին հիմնականում ծանոթ) պատմական փաստերի հետաքրքրությունը, որքան կատարված հարցադրումների՝ անվտանգության մեթոդյա հասկացությունների և պրակտիկայի վրա խարսխվածությունն ու խիստ այժմեականությունը, մասնավորապես՝ արդի համաշխարհային ֆաղափականության մեջ Հոռմեական կայսրության փորձարկած գաղտնի գործողությունների կիրառելիության հնարավորությունների անդրբեմյան ֆննարկումը:

Զուտ պատմագիտական առումով ուսումնասիրության ամենամեծ թերությունն այն է, որ, արևմտյան հայագիտության ավանդական մոտեցումներով, Հին Հայաստանը դարձյալ ներկայացված է որպես գերհզորների ձեռքին խաղալիք մի երկիր: Իրականում, Մեծ Հայքի թագավորությունը ռազմականապես, մշակութապես ու տնտեսա-

---

* Rose Mary Sheldon, "The Ancient Imperative: Clandestine Operations and Covert Action," *International Journal of Intelligence and Counterintelligence* [Հետախուզության և հակահետախուզության միջազգային ամսագիր], հատոր 10, №3, 1997 (էջ 299-315):

պես հզոր մի ուժ էր, որն Արևմուտքն ու Արևելքը բռնագավթած-միավորած, անհամեմատ ավելի ընդարձակ տարածքի ու մեծ ռեսուրսների տեր կայսրությունների հետ պայքարում կարողացավ հաղթահարել իր համար եզնաժամային այդ դարաշրջանը և, ի վերջո, պահպանեց տարածաշրջանում իր տեղը՝ երեք հզորների շարքում**:

Ա.Ա.

Գաղտնի օպերացիաները և ծածուկ գործողությունները պետական կառավարման ամենատարածված, թեպետև ամենահաճախ պախարակվող միջոցներից են: Բոլոր պետություններն էլ դիմում են դրանց, որևէ պետություն չի ցանկանում ընդունել այդ փաստը, իսկ եթե այդ գործողությունները հայտնի են դառնում, աշխարհը դրանք խստորեն դատապարտում է: Այդուհանդերձ, պատմական փաստերը վկայում են, որ քիչ են այն հասարակությունները (հատկապես նրանք, որոնք կայսրություն չեն եղել), ում հաջողվել է զերծ մնալ նման օգտակար և ճկուն միջոցների կիրառելուց, երբ ռազմական գործողությունների դիմելը գործնականում կամ անօգուտ եղել է, կամ էլ՝ անհնար: Այս իրողությունն առավելագույն կերպով ակնառու է հին հռոմեացիների պարագայում: Իրենց հանրային քարոզչությամբ հռոմեացիները բաց, ուղղամիտ և ազնիվ էին ներկայանում: Իրականում, սակայն, հռոմեացիները քաղաքական մեքենայությունների, բանսարկությունների, լրտեսության ու ստոր հնարքների վարպետ էին: Հինգ դար շարունակ հռոմեացիները երկաթյա բռունցքով տիրել են միջերկրածովյան աշխարհում, բայց մեծավ մասամբ հռոմեական տիրապետությունը ռազմական ուժի կիրառման ուղղակի արդյունք չի եղել:

** Վերջերս մեզանում հրապարակվել է նախորդ, մակեդոնական փուլում գաղտնի գործողությունների քննությանը նվիրված արժեքավոր մի աշխատություն՝ տե՛ս **Մուսադ Օհանյան**, Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը, Երևան, 2003:

Մերօրյա պատմաբանները դժվարություններ են ընդունում հոռմեացիների՝ հետախուզության գաղտնի մեխանիզմների և եղանակների կիրառման ծավալը¹: Հին Հռոմում իրենց համարժեքներն են ունեցել հետախուզության այսօրվա մասնագետներին հայտնի այնպիսի տերմիններ, ինչպիսիք են քաղաքական ներգործության գործողություններ, հակասությունների սերմանումը և պառակտումը, քարոզչությունը, քաղաքական հովանավորությունը, քաղաքական ապաստանի տրամադրումը, քաղաքական սպանությունները և կիսառազմականացված (*paramilitary*) գործողությունները: Նույնիսկ աղբյուրների սակավության պայմաններում, կարելի է պատկերացում կազմել Հին Հռոմի արտաքին քաղաքականության մեջ կիրառված ծածուկ գործողությունների և գաղտնի օպերացիաների պատկերի մասին:

Խնդրի ուսումնասիրության խոչընդոտները

Աղբյուրների անբավարարությունը դժվարություններ է ստեղծում հետախուզության պատմությանը վերաբերող ցանկացած թեմա քննելիս, բայց գաղտնի գործողությունների ուսումնասիրության բարդությունը պայմանավորված է հինգ հիմնական խնդիրներով.

1. Գրավոր վկայությունների միակողմանիությամբ. երկու կողմերից բերված վկայությունները խիստ հազվադեպ են: Հռոմի պատմությունը ներկայացնում են այնպիսի պատմիչներ, ինչպիսիք են Լիվիոսը և Տակիտոսը, որոնք, սակայն, ցանկացած գաղտնի գործողություն փորձել են ներկայացնել պատկառելիության քողի ներքո: Կայսրության սահմաններից դուրս բնակվող ժողովուրդները հաճախ անգրագետ էին,

¹ 1989 թվականի նոյեմբերի 8-ին Վաշինգթոնում Ջորջ Վաշինգտոն համալսարանի դասական սեմինարներից (*George Washington University Classical Seminars*) մեկի ընթացքում Փրինսթոնի համալսարանի պրոֆեսոր Ջոզիա Օբերը ասաց. «Վաշինգթոնը Հին Հռոմից շատ բան կարող է սովորել պետական կառավարման հանդեպ բաց մոտեցման հարցում»: Կարծում եմ, ընդհակառակը՝ ավելի շատ բան մենք կարող էինք սովորել նրանց գաղտնի գործունեությունից:

ուստի և որևէ վավերագիր չեն թողել այն մասին, թե հռոմեացիներն իրենց դեմ ինչպիսի միջոցներ են կիրառել: Անգամ, երբ խոսքը մեծ կայսրուկությունների մասին է (օրինակ՝ պարսիկների կամ պարթևների), չունենք ոչ բանավոր ավանդույթով պահպանված տեղեկություններ և ոչ էլ վավերագրեր առ այն, թե նրանց արքունիքներում ներգործության ինչ և ինչպիսի գործողություններ են իրականացվել:

2. Ռազմական գործողությունները գաղտնի իրականացնելու անհրաժեշտության բացակայություն. Հռոմը հին աշխարհի ամենահզոր կայսրությունն էր, որն ուժ կիրառելու որևէ սահմանափակումներ չուներ: Չկար միջազգային իրավունք, չկային ցեղասպանության դեմ ուղղված իրավական փաստաթղթեր, չկային սխալները լուսաբանող լրատվամիջոցներ, հետևաբար չկար նաև սեփական արարքները թաքցնելու անհրաժեշտություն: Գրեթե միշտ գործում էր «Ուժեղը միշտ էլ իրավացի է» սկզբունքը: Այնտեղ, որտեղ կայսրը և՛ կառավարիչ էր, և՛ աստված, ի՞նչ կարիք կար որևէ բան թաքցնելու: Միայն նյութական և մարդկային ռեսուրսների պակասը կարող էր սահմանափակել կայսրին: Եվ հենց այս դեպքերում է հնարավոր դառնում բացահայտել գաղտնի գործողությունների կիրառման օրինակներ:

3. Հռոմեական կառավարությունում հետախուզական և արտաֆին գործոց մարմինների բացակայություն. Հռոմեացիների գործունեության իրականացման վարչարարական կողմը արձանագրման ենթակա չէ այն պարզ պատճառով, որ Հռոմեական կայսրության ներքին կենսագործունեության բազմաթիվ կողմերի մասին տեղեկությունները բացակայում են: Հետախուզական աշխատանքը, այդ թվում նաև ծածուկ գործողությունները հաճախ իրականացվում էին անհատների, այլ ոչ կենտրոնական իշխանությունների նախաձեռնությամբ: Հետախուզական աշխատանքը հիմնականում նպատակ ուներ ապահովելու ներքին անվտանգությունը. այդ իսկ պատճառով չէր ներգրավում օտարերկրյա կառավարությունների դեմ գործողությունները:

4. Հռոմեացիները խնամփով թափցրել են իրենց գաղտնի գործողությունները. Հռոմեացիները մշտապես դատապարտել են ռազմական խորամանկության դիմելը՝ կիվիոսի դասական ոճով ներկայացնելով իրենց որպես լատին ռամիկների հետնորդներ, ովքեր իրենց արժանապատվությունից ցածր էին համարում ցանկացած արհեստածին կամ անազնիվ քայլ²: Լրտեսական մեթոդներին և խորամանկությանն ապավինելը մշտապես վերագրվել է օտարներին և երկերեսանիորեն դատապարտվել՝ զուգորդվելով արդար ու իսկական պատերազմում ձեռնամարտի, այլ ոչ թե հնարքների, խորամանկության կամ էլ պատահական հաղթանակների գովաբանմամբ և քարոզմամբ³: «Դուք ... կապացուցեք Հռոմին և աշխարհին, ... որ հաղթել եք զենքի ուժով և ոչ անարդարացիորեն, խորամանկությամբ կամ խաբեությունբ զինադադարի խախտմամբ»⁴: Չնայած Պոլիբիոսը և այլ ապոլոգետներ շարունակ կրկնել են հռոմեական քարոզչության հիմքում ընկած գաղափարախոսությունը, պատմական փաստերը վկայում են գաղտնի գործողությունների, խորամանկությունների, խաբեության և կեղծիքի կիրառման մասին:

5. Չկար Հռոմին հավասարազոր համաշխարհային տերություն. Հին աշխարհում շատ հազվագեպ է եղել, երբ հավասարազոր երկու տերություն ավելի փոքր երկրին տիրելու կամ այդ երկրում քաղաքական զարգացումների վրա գաղտնի ներգործության համար մրցակցեին միմյանց հետ: Հռոմը զուր ջանքեր չէր գործադրում բանակցելու այն տերությունների հետ, որոնց հնարավոր էր ռազմական ճանապարհով ճնշել: Սովորաբար, ուժի կիրառումը կամ դրա սպառնալիքը բավա-

² Livy 9.36 Տարկինիուս Սուպերբուսի մասին, որ խաբեության և հնարամտության է դիմում, թեև այդ բոլորովին բնորոշ չէր հռոմեացիներին (*postremo minimo arte Romana*). հմմտ. *Frontinus* 1.2.2.:

³ Տե՛ս F. Dvornik, *The Origins of Intelligence Services* (New Brunswick, 1974), էջ 53 կամ առավել նոր աշխատություններից՝ E.L. Wheeler, *Stratagem and the Vocabulary of Military Trickery* (Leiden, 1988), էջ 24:

⁴ Herodian 4.14.8.

կան էին նպատակին հասնելու համար: Հիմնականում նրանց ախոյանը կամ մանրիպուլացիայի, ներթափանցման և բանակցությունների շենթարկվող մշակույթ ունեցող բարբարոս ցեղերն էին, կամ էլ քաղաքակիրթ, բայց հեշտություն մբ պարտվող փոքր տերությունները:

Սույն հետազոտության համար առավել նպատակահարմար է գտնել Հռոմի մի այնպիսի հակառակորդ, որը բավական մեծ է, բավական հզոր, ազդեցիկ և գտնվեր այնպիսի հեռավորության վրա, որ միայն զենքի կիրառումը չլիներ նպատակահարմար, և որ ծածուկ մեթոդները միակ լուծումը լինեին:

Այդուհանդերձ, Հռոմի ռազմական գերակայության, դիվանագիտական և ռազմական քաղաքականության հետևում անգամ կարելի է տեսնել գաղտնի օպերացիաների և ծածուկ գործողությունների մասին վկայող փաստեր: Նշանակում է՝ հոռմեացիները քաջածանոթ էին այն հնարքներին, որ այսօր էլ կիրառում են հետախուզական ծառայությունները: Հռոմի՝ հանրապետությունից կայսրության անցման ժամանակահատվածում Պարթևստանի հետ հարաբերությունները կարող են լավագույն օրինակ ծառայել՝ պարզաբանելու բերված փաստերը:

Հոռմն ընդդեմ Պարթևստանի

Ժամանակի հզոր ռազմական գերտերության՝ Պարթևստանի առաջին շփումները Հռոմեական կայսրության հետ տեղի են ունեցել մ.թ.ա. I դարում: Առաջին իսկ պահից երկու տերությունների հարաբերություններում լարվածություն է առաջանում: Հաշվի առնելով, որ կողմերից և ոչ մեկն ի վիճակի չէր անվերապահ հաղթանակ տանել մյուսի նկատմամբ, յուրաքանչյուրն իր հերթին փորձում էր, պատմական հանգամանքների բերումով, երկու գերտերությունների միջև հայտնված Հայաստանը ներքաշել սեփական ազդեցության ոլորտ: Յուրաքանչյուրը փորձում էր հայոց գահին նստեցնել իր թեկնածուին: Հայաստանի խն-

դիրը տարիներ շարունակ անհանգստացրել է հռոմեական կայսրերին⁵: Քարքարոտ ու լեռնային, ամռան ամիսներին շոգ, իսկ ձմռանը ցուրտ՝ Հայաստանը դժվար էր գրավել, դժվար էր պահել, և անհնարին էր Հռոմին միացնել, մինչդեռ Պարթևստանը մնում էր ուժեղ և անհնազանդ: Ո՛չ Հռոմը, ո՛չ էլ Պարթևստանը չէին կարող թույլ տալ, որ հակառակորդը նվաճի Հայաստանը՝ առանց իրենց անվտանգություն և հեղինակություն անցանկալի կորուստների: Հռոմեացիների գերիշխանությունը Հայաստանում հաճախ ռազմական բնույթ ուներ, մինչդեռ ավանդույթների նմանություն և խառը ամուսնությունների արդյունքում հայերն առավել հակված էին դեպի Պարթևստանը:

Եվ հենց խնդրի ոչ ակնհայտ ռազմական լինելու շնորհիվ հնարավոր է դառնում ուսումնասիրել անդրկուլիսյան հնարքները: Այն պահերին, երբ ակնհայտ ագրեսիան ձախողման և, անկասկած, զգալի նյութական ծախսերի կարող էր հանգեցնել, օգնություն էին գալիս դիվանագիտությունն ու բանսարկությունները: Բացի այդ, պատերազմի դեպքում, անշուշտ, կտուժեին թե՛ Հռոմի և թե՛ Պարթևստանի տնտեսական շահերը: Երկուսն էլ շահագրգռված էին, որ Հնդկաստանի, Կենտրոնական Ասիայի և Զինաստանի առևտրական քարավաններն անցնեին Եփրատի դաշտավայրով: Այսպես, Ասորիքում Հռոմի և Պարթևստանի գերիշխանության ներքո Պալմիրան արագ դարձավ բարեկարգ փողոցներով, այգիներով և հասարակական շինություններով քարավանային մեծ և հարուստ քաղաք: Հռոմեացի մեծ պատմիչ Տակիտոսն անդրադարձել է Հայաստանում երկու «մեծ» տերությունների քաղաքականությանը: Կողմերը հաճախ ներգրավվում էին ազգայնական և զգացմունքային շահարկումներում, որը, ինչպես ստորև պարզ կդառնա, կարևոր դեր էր սկսել խաղալ շատ ավելի վաղ, քան ձևավորվեց արդի իմաստով ազգային քաղաքականությունը: Սեփական իշխանությունը և կերպարի ստեղծմամբ համակված հռոմեացիները և պարթևները հաճախ անտեսում էին հայե-

⁵ Տե՛ս W. Henderson, "The Chronology of the Wars with Armenia 51-63 A.D.," *Classical Review* 15, no. 4 (1901), էջ 204-213 և 266-274:

րի ազգային բնավորության և ցանկությունների կարևորագույն հանգամանքը, չնայած խնդրի երկարաժամկետ և ոչ մի լուծում չէր կարող լինել՝ առանց այդ գործոնները հաշվի առնելու: Այդ իսկ պատճառով Հայաստանը ժամանակ առ ժամանակ իրեն անտեսված էր զգում կամ էլ հանդես գալիս փոխանցիկ գավաթի դերում:

Առաջին շփումները

Հռոմի և Պարթևստանի առաջին դիվանագիտական հարաբերությունները տեղի են ունեցել մ.թ.ա. մոտ 58-57 թթ.՝ գահակալության մի խնդրի առնչությամբ: Պարթևստանի Հրահատ III թագավորի որդիներ Որոդեսը և Միհրդատը, հորը սպանելով, թագավորության համար եղբայրասպան պատերազմ սանձազերծեցին⁶: Արդյունքում, գահն անցավ ավագ եղբորը՝ Միհրդատին: Սակայն նա շատ խոցելի էր դարձել, այդ պատճառով էլ պարթև ավագանին նրան գահընկեց արեց՝ փոխարենը գահ բարձրացնելով Որոդես II-ին⁷: Փախուստի դիմած Միհրդատը ապաստան գտավ Ասորիքի կուսակալ Գաբինիոսի մոտ, որը որոշել էր Միհրդատին գաղտնի աջակցություն տրամադրել՝ կորսված թագավորությունը վերականգնելու գործում: Այսպիսով, հռոմեացիները, փաստորեն, ներգրավվեցին պարթևական գահակալության խնդրի մեջ: Հռոմի ֆինանսական և ռազմական աջակցությամբ Միհրդատ III-ը գրավեց Բաբելոնը և Սելևկիան, սակայն հետագայում անհաջողության մատնվեց: Որոդեսը վերադարձրեց իրեն Բաբելոնը և, սպանելով եղբորը, դարձավ Պարթևստանի միանձնյա տիրակալը:

Հռոմեացիները պարթևական գահի թեկնածուի հարցում սխալ ընտրություն էին կատարել: Բացի այդ, մ.թ.ա. 55 թ., երբ երկու եղբայրների միջև պայքարը դեռ ընթանում էր, Ասորիքում Գաբինիոսին փոխա-

⁶ Dio Cassius 39.56.2.

⁷ Justin 42.4.1. Dio Cassius 39.56 Որոդեսին ստիպում է առաջինը հասնել գահին: McDowell, *Coins from Seleucia*, 212; Newell, "Coinage of the Parthians" in *Survey of Persian Art*.

րինեց Մարկոս Լիկինիոս Կրասոսը: Զորավարական կասկածելի կարողություններով օժտված Կրասոսը 53 թ., առանց որևէ պատճառի, պատերազմ հայտարարեց Պարթևստանին: Որոգես թագավորն արշավեց հռոմեացիների դաշնակից Հայաստանի վրա: Այդ նույն ժամանակ պարթև զորավար Սուրենը Միջագետքում բախվեց Կրասոսի զորքերի հետ: Արդյունքում՝ հառանի ճակատամարտում հռոմեացիները խայտառակ պարտություն կրեցին: Կրասոսը սպանվեց: Այդ ճակատամարտում պարթևները ոչ միայն հռոմեական յոթ լեգեոն ջախջախեցին, այլև խլեցին հռոմեական արծավակիր դրոշները՝ ցուցադրելով դրանք պարթևական տաճարներում: Այս պարտությունն ապացուցեց, որ պարթևների դեմ ուղղված բացահայտ հարձակման մարտավարությունն անարդյունավետ է և անհաջողության է դատապարտված: Պարթևների կողմից Ասորիքի պատասխան գրավման սպառնալիքը դեռ բավականին մեծ էր, երբ մ.թ.ա. 51 թվականին Յիցերոնը փոխկուսակալ նշանակվեց Կիլիկիայում: Պարթևների շարունակվող արշավներն ուժասպառ էին անում հռոմեական զորքը. այնուամենայնիվ, երկու կողմերից և ոչ մեկը հակված չէր ներգրավվել լայնածավալ ռազմական գործողությունների մեջ:

Զգալով ռազմական միջամտության անարդյունավետությունը՝ Ասորիքի հաջորդ փոխկուսակալ Բիբուլոսը նորից դիմեց գաղտնի միջոցների: Օգտվելով Որոգեսի նկատմամբ տեղի սատրապ Օմոդապատեսի անբարյացակամ վերաբերմունքից՝ Բիբուլոսը դրդում է նրան Որոգեսին գահընկեց անելու և փոխարենը նրա որդուն՝ Բակուրին գահ բարձրացնելու ծրագիր մշակել: Նման իրավիճակում առավել կարևորը գաղտնիության ապահովումն էր: Սակայն Որոգես արքան, արդյունավետ հետախուզական ծառայության շնորհիվ, բացահայտում է դավադրությունը և հետ կանչում Բակուրին⁸: Բակուրը զարմանալիորեն չի սպանվում, իսկ հետագայում նույնիսկ վերականգնում է զինվորական բարձր պաշտոնը

⁸ Justin 42.4.5. տե՛ս R.M. Sheldon, Tinker, Tailor, Caesar Spy: *Espionage in Ancient Rome* դոկտորական թեզ (University of Michigan, 1987), էջ 202-204: N.C. Debevoise, *Political History of Parthia* (New York, 1968), էջ 82:

և դառնում պարթևական բանակի բոլոր ժամանակների լավագույն զորավարներից մեկը: Ջախողվում է հռոմեական ևս մեկ դավադրություն:

Երկու կողմերն էլ դիմում էին նման գաղտնի միջոցների: Պարթևները ևս համարում էին, որ անդրկուլիսյան գործողությունները, այդ թվում՝ հռոմեացիների միջև քաղաքացիական պատերազմ հրահրելը, արդյունավետ միջոց են: Հույս ունենալով վերագարձնել Ասորիքը՝ պարթևները, այնուամենայնիվ, Պոմպեոսի բանակին դեմ առ դեմ հանդիպելուն նախընտրում էին նպաստել Պոմպեոսի և Կեսարի միջև հակասությունների սրմանը: Սակայն Կեսարը նախընտրում էր շիտակ գործել: Նա համոզված էր. պարթևական հարցում հապաղումը լուծում չէր կարող լինել, ուստի մեծ արշավանք ծրագրեց ընդդեմ Պարթևստանի⁹: Մինչ Կեսարը զբաղված էր բանակի նախապատրաստմամբ, Հռոմում լուրջ միջոցներ էին ձեռնարկում ներքին իրավիճակը վերահսկելու ուղղությամբ: Նրա եղբորորդին՝ Օկտավիանոսը, իրականում լինելով ռազմական մարտավարությունն ուսումնասիրող գործակալ և առաջիկա արշավանքի համար հետախուզական տեղեկություններ հավաքող, իբր թե փրկիսոփայություն ուսանելու նպատակով, ուղարկվում է Ապոլոնիա¹⁰:

Հռոմեացիների լուրջ պատրաստություններն առավել խոստուն էին վկայում պարթևների նկատմամբ Հռոմի վերաբերմունքի մասին¹¹: Բայց Կեսարի մահը վերջ դրեց նրա ծրագրերին՝ փրկելով պարթևներին անկասկած լուրջ պատերազմում ներքաշվելուց: Պարթևները շարունակ ջանում էին ներքին անհանգստություն սերմանել Հռոմում: Նրանք Կասիոսին Անտոնիոսին և Օկտավիանոսին հակադրվելու համար զորք տրամադրեցին: Դժբախտաբար, պարթևների այս ձեռնարկումը մ.թ.ա. 42 թվականին տեղի ունեցած Փիլիպպեի ճակատամարտում անհաջողության մատնվեց. հաղթանակ տարան Օկտավիանոսը և Անտոնիոսը:

⁹ *Suetonius, Augustus* 6.

¹⁰ *A.H.M. Jones, Augustus* (New York: W.W. Norton, 1970), էջ 10:

¹¹ *St' u Dio Cassius* 44.15: *Appian, Civil Wars* 2.110: *Plutarch, Caesar* 60: *Suetonius, Divine Julius* 79.3. *N.C. Debevoise, Political History of Parthia*, էջ 107:

Պայթար Ասորիքի համար

Հռոմի և Պարթևստանի կողմից տարվող քարոզչական գործունեության ընդլայնումն ուղիղ համեմատական էր նրանց միջև հակասությունների խորացմանը: Անտոնիոսը, ժառանգելով Կեսարի դիվանը և պարթևական արշավանքի ծրագիրը, նպատակ դրեց կայսրությունը հոռմեական ուժով գրավել: Բայց պարթևները նախաձեռնությունն իրենց ձեռքը վերցրեցին: Մ.թ.ա. 40 թվականին, երբ Անտոնիոսը Կլեոպատրայի հետ գտնվում էր Եգիպտոսում, պարթևները, հոռմեացիների նկատմամբ առավելություն ստանալով, որոշում են դիմել հենց հոռմեացիների օգնությանը: Ուժերն ապահովելու նպատակով, Բրուտոսի և Կասիոսի առաջադրանքով, Պարթևստան մեկնած ղեսպաններից Քվինտոս Լաբիենոսը, իմանալով Փիլիպպեի ճակատամարտից հետո իրականացրած հրապարակային դատաստանների մասին, որոշում է անցնել պարթևների կողմը¹²: Պարթևական զորքը՝ Պարթևստանի արքա Որոդեսի որդի Բակուրի և Լաբիենոսի համատեղ հրամանատարությամբ, մ.թ.ա. 40 թ. գրավեց Ասորիքը և հարձակվեց Ապամեա քաղաքի վրա: Այնտեղ տեղակայված փոքր զորագնդերը հեշտությամբ պարտության մատնվեցին, քանզի ժամանակին ծառայել էին Բրուտոսի և Կասիոսի հետ, ուստի և բարյացակամ էին տրամադրված պարթևների հանդեպ: Սակայն թե՛ քանակական առավելության, և թե՛ տեղանքի զգալի ամրացվածության պատճառով տեղի կուսակալին և իր զորքը հաղթահարելն ավելի բարդ խնդիր էր ներկայացնում: Լաբիենոսը հոռմեական ճամբարի ուղղությամբ արձակվող նետերի վրա /բառացիորեն/ փաթաթված գրությունների միջոցով բարոյալքեց հակառակորդի բանակը: Այդ հաղորդագրությունը բարոյալքեց նաև տեղի կուսակալ Սաքսային, ով կեսգիշերով փախավ Անտիոք: Բանակի մեծ մասն էլ առանց դիմադրության անցավ Լաբիենոսի կողմը:

Համոզված լինելով, որ կողմերից ոչ մեկն ի վիճակի չէր վճռական հաղթանակ տանել՝ հոռմեացիները ղեսպաններ ուղարկեցին,

¹² Florus 2.19; Dio Cassius 48.24.4, Velleius Paterculus 2.78; Livy, Epitome 127; Rufus Festus 18.

խնդրելով վերադարձնել դեռ ողջ մնացած գերիներին և Կրասոսից խլված գրոշները¹³: Պարթևատանը մերժեց խնդրանքը: Փաստորեն, Հռոմի ասիական ողջ տիրույթն այլևս կամ պարթևների ձեռքին էր, կամ էլ՝ վտանգված:

Պարթևները սկսեցին պարտություն կրել մ.թ.ա. 39 թվականին, երբ Անտոնիոսի զորականներից մեկը՝ Պուբլիոս Վենտիդիոս Բաստը, տեղի փոքր զորագնդով, պարթև դաշնակիցների բացակայությամբ, Անտոնիոսին անակնկալ մատուցեց: Լաբիենոսը նահանջեց Ասորիք և այնտեղ հայտնվեց անելանելի վիճակում: Երբ մ.թ.ա. 38 թ. բախումը վերջապես տեղի ունեցավ, պարթևները՝ չափազանց վստահ իրենց ուժերին, պարտվեցին: Սպանվեց նաև Լաբիենոսը: Բակուրը նույնպես սպանվեց այս պատերազմի ժամանակ: Նրա զլուխն ի ցույց դրվեց Ասորիքի ապստամբած քաղաքներում՝ ստիպելով նրանց հանձնվել¹⁴: Վենտիդիոսը ևս մի քանի հաղթանակ տարավ պարթևների նկատմամբ: Նա հռոմեացի այն սակավաթիվ զորավարներից էր, ում բախտ վիճակվեց նման բան անել: Վենտիդիոսն իր հաղթանակը տոնեց Հռոմում մ.թ.ա. 38 թվականի նոյեմբերին¹⁵:

Արդեն ծերացող Որոգես արքայի համար Բակուրի մահը մեծ հարված էր: Բակուրը եռանդուն և հանճարեղ զորավար էր: Նրա մահը մեծ կորուստ էր նաև Պարթևական թագավորության համար¹⁶: Ու չնայած Որոգեսն ուներ երեսուն որդի, նա թագաժառանգ ընտրեց իր ավագ որդուն՝ Հրահատին: Եվ սխալվեց:

Անտոնիոսի առաջին արշավանքը

Հրահատ IV-ը իշխանություն եկավ մ.թ.ա. 36 թվականի վերջին և անմիջապես հրամայեց մահապատժի ենթարկել իր հորը¹⁷: Նա այնու-

¹³ Dio Cassius 49.24; Plutarch, *Antony* 37.

¹⁴ Ammianus Marcellinus 23.23.

¹⁵ Fronto, *Epis.* 2.1.5; E. Pais, *Fasti Triumphales* (Rome, 1920).

¹⁶ Tacitus, *Germania* 37; Horace, *Odes* 3.6.9.

¹⁷ Սկզբում Հրահատը փորձեց հորը թունավորել ընձախտի միջոցով, իսկ հետո՝ խեղդամահ արեց նրան: Plutarch, *Crassus*, 33; N.C. Debevoise, *Political History*, էջ 121, n. 2:

հետև աքսորեց իր եղբորն ու մեծ թվով պարթև ազնվականների, այդ թվում նաև վերջին պատերազմին մասնակցած զորականների: Այս զորականներից մեկը՝ Մոնես անունով, մեկնեց Հռոմ և Անտոնիոսին խոստացավ, որ կառաջնորդի հռոմեական բանակը և կգրավի Պարթևստանի զգալի մասը: Այս խոստումով ոգևորվորված՝ Անտոնիոսը սկսեց պարթևների դեմ պատերազմի պատրաստվել: Սակայն Հրահատն իր գործակալների օգնությամբ Մոնեսին համոզեց վերադառնալ Պարթևստան: Անտոնիոսը չփորձեց կանգնեցնել նրան և նույնիսկ դեսպաններ ուղղարկեց՝ խնդրելու վերադարձնել գերեվարվածներին, Կրասոսից մ.թ.ա. 53 թ. խլված դրոշները¹⁸: Մինչ այս բանակցություններն ընթացքի մեջ էին Անտոնիոսը պատրաստվում էր պատերազմի և հատկապես ջանում էր ապահովել իր դաշնակիցների կողմից հետևակային զորքի համալրումը: Արդյունքը եղավ այն, որ Անտոնիոսը գլխավորեց պարթևների դեմ երբևէ ելած ամենահզոր բանակներից մեկը: Մ.թ.ա. 38 թվականի ապրիլին կամ մայիսին նա հարյուր հազարանոց բանակով դուրս եկավ պարթևների դեմ¹⁹: Անտոնիոսը ոգեշնչված էր այն մտքով, որ կարող է շարունակել Վենտիդիոսի արշավանքը և ավարտել այն մեծ ռազմական հաղթանակով, սակայն իրականում այդ արշավը նրա համար ամոթալի մի պարտություն եղավ, որտեղ նա կորցրեց 35000 զինվոր: Պաշտպանական բնույթի տասնութ ճակատամարտերում Անտոնիոսին հաջողվեց իր բանակը փրկել գլխովին ոչնչացումից, բայց սա, լավագույն դեպքում կարող էր համարվել լոկ պլուռոսյան հաղթանակ:

¹⁸ Dio Cassius 49.24; Plutarch, *Antony* 37.

¹⁹ Ըստ Պլուտարքոսի, *Anthony* 37, և Հուստինիանոսի 42.5.3, Անտոնիոսի բանակում կար 60000 հետևակ, 10000 հեծելազոր և 30000 դաշնակից զորք: Ջ. Կրոմայերը, *Hermes* 31 (1896) 71, ասում է, թե Անտոնիոսը Զեպմայում իր անօրինության տակ վերցրած զորքում Միջագետքում պարթևների դեմ դուրս գալու համար բավականաչափ վստահ չէր, հետևաբար՝ որոշեց անցնել Հայաստանով: Հ. Դելբրուքն այլ կարծիքի է (տես՝ H. Delbruk, *History of the Art of War*, 1.449.):

Երկրորդ փորձը

Անտոնիոսի երկրորդ արշավանքը տեղի ունեցավ մ.թ.ա. 34 թվականին: Այս անգամ, սակայն, նա փորձեց, նախ և առաջ, դիվանագիտական հիմքեր ստեղծել ու սկզբում ապահովել Հայաստանի աջակցությունը: Նա փորձեց իր և Կլեոպատրայի որդուն ամուսնացնել Հայաստանի թագավոր Արտավազդ II-ի դուստրերից մեկի հետ: Երբ բանակցությունները ձախողվեցին, Անտոնիոսը գերեվարեց Արտավազդին: Արտավազդը, նրա կինը, երեխաները, նրանց հետ մեկտեղ զգալի ռազմական ավար ընծա մատուցվեցին Կլեոպատրային: Ի վերջո, Հայոց արքան զարդարեց շքահանդեսը և դատապարտվեց մահվան²⁰: Անտոնիոսն իր որդի Ալեքսանդրին նշանակեց Հայաստանի թագավոր: Հայաստանը չեզոքացնելով՝ Անտոնիոսը հույս ուներ պարթևների վրա կատարվելիք հարձակումն ավելի դյուրին դարձնել: Մ.թ.ա. 33 թվականին Անտոնիոսի զորքը հասավ մինչև Արաքս գետի ափը, որտեղ Մարաստանի Արտավազդ արքայի հետ դաշինք կնքեց ընդդեմ Օկտավիանոսի և պարթևների: Սակայն Անտոնիոսի հեռանալուց անմիջապես հետո Մարաստանի թագավորը, որին հռոմեացիներն էին նշանակել, գահընկեց արվեց, իսկ Մարաստանն անցավ Հայաստանի տիրապետություն տակ: Հայաստանն իր հերթին նորից անցավ Պարթևստանի ազդեցության ներքո:

Անտոնիոսի երկրորդ արշավանքն, այսպիսով, նույնքան անհաջող էր, որքան և առաջինը: Նրան փրկեց միայն այն հանգամանքը, որ Պարթևստանում բորբոքված ներքին պառակտումը թուլացրել էր երկրի պաշտպանունակությունը: Մ.թ.ա. 31-25 թվականներին Հրահատն ստիպված էր զանակալական կռիվներ մղել ապստամբ Տրդատի դեմ: Երկու կողմն էլ ակնկալում էին Օկտավիանոսի օգնությունը, որ չափից ավելի զբաղված էր Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի դեմ պայքարով, որպեսզի գաղտնի կամ բացահայտ ներգրավվեր նաև Պարթևստանում տեղի ունեցող ներքաղաքա-

²⁰ Խմբ. կողմից. – Հեղինակը շրջանցում է Արտավազդ արքայի արժանապատիվ պահվածքը՝ հռոմեացիների առջև գլուխ չխոնարհելու, այդ իսկ պատճառով էլ մահվան դատապարտվելու հայտնի պատմությունը:

կան պայքարում: Այդ պայքարում հաղթանակեց Տրդատ I-ը (II) (30-25) և հուշակեց իրեն Պարթևաստանի գահակալ: Շուտով Օկտավիանոսը դարձավ միակ հռոմեացին, ում Տրդատը կարող էր դիմել:

Օկտավիանոսը

Մ.թ.ա. 31 թվականի սեպտեմբերին Ակտիումի ծովամարտում Անտոնիոսին և Կլեոպատրային վերջնականապես ջախջախելուց հետո Օկտավիանոսը Եգիպտոսից մեկնեց Ասորիք, ուր անցկացրեց 30-29 թթ. ձմեռը: Տրդատն այդ ընթացքում դուրս էր մղվել Պարթևաստանից և ապաստան գտել հռոմեացիների մոտ՝ առևանգելով և իր հետ տանելով նաև պարթևաց արքայի որդուն: Թագավորական գահին վերականգնված Հրահատ IV-ը հռոմեացիների մոտ դեսպաններ ուղարկեց՝ ետ խնդրելու իր որդուն և դավաճան Տրդատին: Օկտավիանոսը պայման դրեց, թե կվերադարձնի Հրահատի որդուն, եթե փոխարենը Հռոմին վերադարձնեն Խառանի ճակատամարտում խլված դրոշմերը: Արքան համաձայնեց, բայց անցավ մի քանի տարի, մինչև դրոշները վերադարձվեցին: Օգոստոսի մոտ ուղարկված այս դեսպանությունները նպաստավոր էին Հռոմի և Պարթևաստանի միջև հարաբերությունների բարելավման առումով. Կրասոսից և Անտոնիոսից խլված դրոշները և դեռևս ողջ մնացած գերիները Հռոմ վերադարձվեցին մ.թ.ա. 20 թվականին՝ առանց պատերազմական գործողությունների:

Օգոստոս. ծածուկ միջոցների կիրառման ամենաակտիվ ժամանակաշրջանը

Հռոմեացիները շմոռացան սակայն պարթևների հետ ընդհարումներում կրած պարտությունները. պատերազմն Արևելքում, հավանաբար, Օգոստոսի առաջնահերթ խնդիրներից մեկն էր: Այստեղ հաճախ հետախուզական առաքելություններ գործակալներ էին ուղարկվում:

Գրանցից մեկն էր նաև Լիկոտասը²¹: Սակայն Օգոստոսը այնքան էլ անխելք չէր: Գուցե և նա Ասիան գրավելու ցանկություն ուներ, սակայն անշուշտ, հասկանում էր, որ Եփրատից դեպի արևելք ընկած տարածքները գրավելու նախորդ փորձերի տապալումը պայմանավորված էր ի սկզբանե ձախողման դատապարտված քաղաքականությունը: Ուստի Օգոստոսը փոխզիջումային քաղաքականության ուղիներ էր որոնում: Իրականում Պարթևստանը Հռոմի համար սպառնալիք չէր ներկայացնում: Պարթևստանի սոցիալական կառուցվածքը, արքունիքում հաճախակի իրականացվող հեղաշրջումները, պայքարը ավագանու տարբեր խմբակցությունների միջև, սատրապների անջատողական հավակնությունները և կենտրոնական ուժեղ իշխանության բացակայությունը հնարավորություն էին ընձեռում Հռոմին ներագրելու այդ գործընթացների վրա թե՛ դիվանագիտական, թե՛ գաղտնի միջոցներով: Նման պարագայում երկու տերությունների համար էլ շահավետ կլինեք համաձայնության ձեռքբերումը, իսկ դրան հասնելու միակ ճանապարհը առևտրական կապերն էին:

Այս դիվանագիտական քաղաքականությունն արգասաբեր եղավ: Բանակցությունների արդյունքում Հրահատ IV-ը Օգոստոսին վերադարձրեց Կրասոսից և Անտոնիոսից խլված դրոշները: Գերիներն ու դրոշները հատուկ այս նպատակով Պարթևստան ժամանած Տիբերիոսին հանձնվեցին մ.թ.ա. 20 թվականի մայիսի 12-ին²²: Քարոզչական նկատառումներից ելնելով՝ Օգոստոսն ընդունեց դրանք այնպես, կարծես պարթևների նկատմամբ հաղթանակ էր տարել պատերազմում: Սակայն նա նաև հայտարարեց, որ այն, ինչ հռոմեացիները նախկինում

²¹ D. Magie, “Mission of Agrippa,” *Classical Philology* 3 (1908) 145 ff: Դ. Մագիի կարծիքով, մինչ Ագրիպան մ.թ.ա. 23 թ. գտնվում էր Միթիլենում, նրա զորավարները, հավանաբար, բանակցում էին դրոշների վերադարձի շուրջը: Հորացիոսը, *Odes* 1.12.53, միգուցե նաև՝ 1.12.15-ում այս բանում համոզված չէ:

²² Suetonius, *Augustus* 21.3 և *Tiberius* 9.1; Justin 42.5.11; Livy, *Epitome* 141; Velleius Paterculus 2.91.1; Florus 2.34.63. Տե՛ս նաև Պրիմա Պորտայի Անտոնիոսի արձանը Cambridge Ancient History, Plates IV, 148 A և 150:

կորցրել էին ռազմի դաշտում, նա վերադարձրեց առանց պատերազմի²³: Ինչ խոսք, նրա ժամանակակիցների համար դա իրականում մեծ և ազդեցիկ իրադարձություն էր: Մ.թ.ա. 20 թվականին բանակցությունների արդյունքում ստորագրված պայմանագիրը հռոմեական պոեզիայում և պատկերագրությունում փառաբանվեց որպես պարթևների ենթարկում «Կեսարի օրենքին և իշխանությունը»²⁴: Այս իրադարձությանը հատկապես շատ են անդրադարձել հռոմեական դրամների վրա դրոշմվող պատկերներում²⁵: Պոմպեոս Մեծի կողմից ազատ արձակված ստրուկ պատմաբան Տրոգոս Պոմպեոսի խոսքերով՝ համաձայնությունն անպատակը աշխարհը Պարթևստանի և Հռոմի միջև բաժանելն էր: Դրոշները վերադարձվել էին ոչ թե ռազմական, այլ գաղտնի փոխանակումների, առևանգումների և շանտաժի միջոցով: Ռազմական հաղթանակի պարագայում թե՛ *signis receptis* (դրոշների վերադարձը) և թե՛ *Armenia recepta* (Հայաստանի վերստին նվաճումը) կազդարարվեին Հռոմում հաղթականարի կառուցմամբ և դրամներ հատելով, բայց ամեն ինչ գաղտնի օպերացիաների շնորհիվ էր իրականացվել:

Հրահատը համաձայնեց նաև գահընկեց անել Հայոց թագավորին և փոխարենը գահ բարձրացնել հարազատ եղբորը՝ Տիգրանին²⁶, որը տասը տարի ապրել էր Հռոմում: Տիգրանը թագը ստացավ Տիբերիոսի ձեռքից ճիշտ այնպես, ինչպես վերջինս հռոմեական դրոշներն էր ստացել Հրահատի ձեռքից: Թեև պարթևները անմիջական մասնակցություն չունեցան հայկական գահակալության խնդրի լուծմանը, նրանց հաշտվողական վերաբերմունքը, ինչպես նաև հռոմեական խաղաղ միջամտությունն այդ գործին անուշադրության մատնվեցին Հռոմում:

²³ Dio Cassius 54.8.

²⁴ Horace, *Epis.* 1.12.27.

²⁵ Justin 41.1.1. տե՛ս Zanker 1988, 187-92՝ Պրիմա Պորտայի արձանի պատկերագրության և ծնկաշոք պարթևների վերաբերյալ:

²⁶ Dio 54.9.5-7; Suetonius, *Tiberius* 9.1.; Josephus, *AJ* 15.105; Fetus 19; Velleius *Paterculus* 2.99.4; 100.1; Tacitus, *Annals* 2.3.2; 4.1.

Մ.թ.ա. 19 թվականին Օգոստոսի կողմից հաստատված դրամները փառաբանում էին դրոշների վերադարձը (signis receptis) և «Հայաստանի նվաճումը» (Armenia capta)²⁷:

Դրոշները վերադարձնելուց և երկու տերուլթյունների միջև բարեկամական հարաբերություններ հաստատելուց հետո Օգոստոսը Հրահատին ընծա ուղարկեց մի իտալացի ստրկուհու՝ Մուսա անունով: Օգոստոսը գիտեր, որ Պարթևստանում զարգացումները վերահսկելու լավագույն միջոցը պարթևական արքունիքի վրա ազդեցություն ունենալն էր: Պատմաբանները հաճախ են վեճի բռնվում այն հարցի շուրջ, թե՞ ռազմավարական նշանակություն ունեցող դիրքում հայտնված Մուսան Պարթևստան էր ուղարկվել սոսկ տեղեկություններ ստանալու՞, թե՞ Հրահատի վրա ներազդելու նպատակով: Այս մասին ստույգ տեղեկություններ չկան²⁸: Սակայն Հրահատը Մուսայից Հրահատակ (Հրահատ կրտսեր) անունով թագաժառանգ ունենալուց հետո, Մուսային ազատում է հարձի կարգավիճակից ու թագուհի դարձնում՝ հայտնի Տեա Ուրանիա Մուսա անունով:

Թագաժառանգությունից տարիքը լրանալուն պես Մուսան համոզում է Հրահատին՝ իր ավագ որդիներին ուղարկել Հռոմ՝ այդպիսով ասպարեզ հարթելով իր որդու համար: Եվ իրոք, թագավորը Ասորիքի կուսակալ Մ. Տիտոսին հրավիրում է խորհրդակցություն և նրան հանձնում իր չորս ավագ որդիներին՝ իրենց կանանցով և չորս որդիներով: Քաղաքա-

²⁷ Դրոշների վերադարձը պատկերվեց ասիական, իսպանական, սենատորական և կայսերական դրամահատարաններում պատրաստված դրամների վրա: Այդ ժամանակաշրջանի մասին պատմող՝ դրամների վրա արված գրառումների մեծ մասը վերաբերում է պարթևներին: Օգոստոսն այդ միջադեպին անդրադառնում է Monumentum Ancyranum-ում 5.29: H. Mattingly and E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage I* (London, 1923) էջ 63, no. 46ff; էջ 70, no. 98ff., էջ 84, no. 256, էջ 86 nos. 302-304; էջ 86-87, nos. 305-310, էջ 87, nos. 311-33: Պրիմա Պորտայում Օգոստոսի հայտնի, բայց և խորհրդավոր արձանի լանջապանակի վրա պատկերված հիմնական իրադարձությունը դրոշների վերադարձն է:

²⁸ N.C. Debevoise, *Political History of Parthia* (New York, 1968), 143.

կան պատանդների առկայությունը Օգոստոսին Պարթևստանի ժառանգականությունից հարցում նոմինալ իշխանություն շնորհեց. քանի դեռ Պարթևստանի արքայի օրինական ժառանգները Խտալիայում/Հռոմում էին գտնվում, Հրահատը Արևելքում Հռոմի վարած քաղաքականության անվերապահ աջակիցը լինելու պատճառ ուներ: Մ.թ.ա. 2 թվականին Մուսան մի վերջին քայլ ձեռնարկեց՝ որդուն Պարթևստանի գահ բարձրացնելու համար թունավորեց ամուսնուն²⁹: Քանի դեռ Հրահատ V-ը (մ.թ.ա. 2 – մ.թ. 4 թթ.), մնացած թագաժառանգների հետ միասին «վնասազերծված էին», պարթևական գահին հռոմեական դրածոն էր իշխում:

Այնուամենայնիվ, Հրահատ կրտսերի և Օգոստոսի միջև մի որոշ ժամանակ լարվածություն առաջացավ: Հայոց գահին բազմած հռոմեական դրածո Արտավազդին Հայաստանից վտարելով՝ Հրահատն աջակցություն ցույց տվեց Տիգրան IV-ին և առավելություն ձեռք բերեց Օգոստոսի նկատմամբ: Հռոմի կայսրն անմիջապես Հայաստան բանակ ուղարկեց իր թոռան՝ Գայոս Կեսարի գլխավորությամբ, շնորհելով նրան Արևելքում կուսակալի լիիրավ իշխանություն³⁰: Իսիդոր Չարաքցին (*Isidore of Charax*) նշանակվեց Արևելքի տեղեկությունները վերահսկելու նպատակով. սա ապացույց էր այն բանի, որ կառավարությունը սթափվում էր՝ տեսնելով Արևելքում Հռոմի ռազմական հետախուզության անբավարար աշխատանքը³¹: Հռոմեացիների կողմից ուժի նման դրսևորումը ստիպեց Հրահատին փոխել իր մտադրությունը և խոստանալ չմիջամտել Հայաստանի ներքաղաքական գործերին: Հրահատը եփրատի ամրան հանդիպեց Գայոս Կեսարի հետ, որի ընթացքում Հռոմի և Պարթևստանի միջև համաձայնություն ձեռք բերվեց:

Պարթևստանի գահակալության խնդրով նրանք նաև ստիպված եղան մ.թ. 6 թվականին դեսպանություն ուղարկել Հռոմ՝ խնդրելով վե-

²⁹ N.C. Debevoise, *Political History of Parthia* (New York, 1968), 147.

³⁰ Մինչև մահանալը Գայոսը արշավանք էր ծրագրում՝ « Հռենոսից, Եփրատից և Դանուբից այն կողմ տարածքներն ընդլայնելու համար »: *Sen. Brev. vit. 4.5*

³¹ Pliny, *Natural History*, 6.141.

րադարձնել Հրահատ IV-ի որդիներից մեկին: Պարթևստան ուղարկվեց Հրահատի ավագ որդին՝ Վոնոն I-ը (մ.թ. 7/8-12 թթ.)³²: Բայց պարթևացիները դժգոհ էին իրենց նոր թագավորից, հատկապես նրա արևմտյան բարձրերից ու հռոմեացի ընկերներից: Նրա քամահրանքը որսի և ավանդական տոնակատարությունների նկատմամբ հակասում էր պարթևական ավանդույթներին: Նրա շափից ավելի անբռնազբոս վարքը և անտարբերությունը ձիերի հանդեպ ստիպեցին ազգայնական ուժերին նոր գահակալ պահանջել: Այսպիսով, Արտավան III-ի (մ.թ. 12 – մոտ. 38) գլխավորությամբ ոտքի ելավ մի բանակ, որը պարտություն մատնեց Վոնոնին և վտարեց նրան թագավորությունից: Նա ապաստան գտավ Ասորիքում՝ հռոմեացիների մոտ, որտեղ հռոմեացի կուսակալից թուլատվություն ստացավ հաստատվել Անտիոքում՝ պահպանելով արքային վայել արտաքին շուքը և անունը: Բայց վտանգը, որ Հռոմը կարող է օգտագործել իրեն որպես Պարթևստանի դեմ ուղղված գաղտնի միջոց, մշտապես առկա էր:

Ծածուկ օպերացիաները Տիբերիոսի օրոք

Օգոստոսի մահից հետո Հռոմի կայսր դարձած Տիբերիոսը վերսկսեց բանակցությունները Պարթևստանի հետ: Արտավանը լուր ուղարկեց, թե ինքը կցանկանար հասնել մինչև Եփրատ՝ Հռոմի և Պարթևստանի միջև սահմանագծին, որն ավանդաբար հանդիպման վայր է եղել երկու գերտերությունների համար: Նա նաև հատուկ խնդրանք ներկայացրեց, որպեսզի Վոնոնը հեռացվի սահմանամերձ գոտուց, քանի որ վերջինս պարթևների շարքերում կարող էր անհամաձայնություններ հրահրել: Վոնոնն ուղարկվեց Կիլիկիայի Պոմպեոպոլիս (հին Սուրի/Սուլե) ծովափնյա քաղաք³³: Մեկ տարի անց՝ մ.թ. 19 թվականին, Վոնոնը, կաշառելով իրեն հսկող պահակազորին, փորձեց որսի ընթացքում փախուստի դիմել: Փախուստը սակայն հաջողվեց կասեցնել. դրա համար

³² Tacitus, *Annals*, 1.1-2; *Josephus Antiquities* 18.46.

³³ Tacitus, *Annals*, 2.58.

անհրաժեշտ եղավ ավերել նրա ճանապարհին ընկած կամուրջը: Վոնոնին ձերբակալեց հետևակի հրամանատար Վիբերիոս Ֆրոնտոն, իսկ ավելի ուշ Պոմպեուպոլիսում իրեն հսկող պահակազորի անդամներից մեկն սպանեց նրան՝ հավանաբար կոծկելու համար փախուստի փորձի իրականացման մեջ սեփական մեղսակցությունը³⁴:

Արտավանը մարտահրավեր նետեց Հռոմին՝ Հայոց գահին նստեցնելով իր որդի Արշակին: Տիբերիոսն այս քայլին արձագանքեց նրանով, որ պառակտում հրահրեց թե՛ Հայոց, և թե՛ Պարթևաց գահերի հավակնորդների միջև: Արտավազդի օրոք Հայաստանը ենթարկվեց նաև իբերական ներխուժման: Չկարողանալով ուժեղ հակազդեցություն ցուցաբերել այդ արշավանքին, նա, ի վերջո, ստիպված եղավ փախչել Հիրկանիա (=Հյուրկանիա-Վրկան՝ խմբ.): Հետագայում նա իր համար հետդարձի ճանապարհ նվաճեց դեպի Սելևկյան պետություն, բայց հետապնդվելու ընթացքում՝ Եփրատի մոտ Լուկիոս Վիտելիոսի հետ հանդիպման ժամանակ, ստիպված եղավ ընդունել Հայաստանում Հռոմի գերակայությունը՝ փոխարենը ձեռք բերելով Պարթևաստանում իր ինքնիշխանության ճանաչումը:

Արտավան III-ը բավական երկար տիրեց Պարթևաստանում՝ իր հզորության և կարողությունների շնորհիվ երկրում վերականգնելով նախարարների հանդեպ նաև կենտրոնական իշխանության վերահսկողությունը: Չնայած դրան, պարթև ավագանին շարունակում էր դավադրություններ կազմակերպել՝ ակնհայտ ապավինելով Հռոմի աջակցությանը: Սիննակես և Աբդուս (Աբդագեզուս) անուններով երկու նշանավոր պարթև ազնվական թաքուն գնում են Հռոմ և հայտնում, որ Պարթևաստանը կսատարի Հռոմում գտնվող պարթև թագաժառանգներից ցանկացած մեկին: Տիբերիոսի ցանկությունամբ թագաժառանգ է ընտրվում Հրահատ IV-ի կրտսեր որդին՝ Հրահատը, ով մոտ կես դար ապրել էր Հռոմում և արդեն տարիքն առած մարդ էր: Հրահատը, սակայն, Պարթևաստան ժամանելուց կարճ ժամանակ անց հանկարծամահ ե-

³⁴ Tacitus, *Annals*, 2.68; Suetonius, *Tiberius* 49.2.

ղավ, որի պատճառը կամ տարիքն էր, կամ հոգնեցուցիչ ճանապարհորդությունը, կամ էլ Արտավանի կազմակերպած թունավորումը՝ քանի դեռ Հրահատը չէր հասցրել ոտնձգություններ անել գահի նկատմամբ: Արտավանը ցույց տվեց Տիբերիոսին, որ երկու դեսպանորդների գաղտնի ծրագրերը բացահայտված են: Ապա նա սպանել տվեց Աբդուսին, իսկ Սիննակեսին ներգրավեց այնպիսի հանձնարարություններում, որոնք տարբեր պատրվակներով մեկուսացնում էին նրան:

Տիբերիոսը, սակայն, չհուսահատվեց և մեկ այլ ժառանգորդ գտավ պարթևական գահի համար. այս անգամ թեկնածուն Հրահատ IV-ի թոռն էր՝ Տրդատ III-ը: Լուկիոս Վիտելիոսին Տիբերիոսը նշանակեց Ասորիքի կուսակալ, և, վերջինիս գործը թեթևացնելու համար, որոշեց մրցակից թագավոր նշանակել Հայաստանում: Մեծ կաշառքի շնորհիվ հաջողվեց Իբերիայի թագավորին համոզել իր եղբորը նշանակել Հայոց գահին: Հայոց թագավոր Արտավանն իր գորքը ուղղեց իբերացիների դեմ, սակայն ճանապարհին հռոմեացիների կողմից կաշառված տեղի ցեղերը հարձակվեցին նրա վրա: Ֆինանսական միջոցների գաղտնի կիրառման մեխանիզմը անխափան էր գործում: Մինչ Արտավանը կհասցներ լուրջ քայլ ձեռնարկել, Վիտելիոսը նախահարձակ եղավ և լուր տարածեց, թե իբր պատրաստվում է գրավել Միջագետքը: Խուսափելով երկու ճակատով պատերազմի մեջ ներքաշվելուց (Հայաստանում և Պարթևստանում)՝ Արտավանը վերադարձավ տուն՝ պաշտպանելու իր թագավորությունը: Այսպիսով, հռոմեացիները հասան իրենց նպատակին և կաշառքների ու ապատեղեկատվության միջոցով Պարթևական թագավորության ներսում գժգոհություններ առաջացրին: Գաղտնի կատարված աշխատանքն այնքան հաջող էր իրականացվել, որ Արտավանը ստիպված էր ապաստանել իր արևելյան սահմանամերձ շրջաններից մեկում՝ ընդամենը մի խումբ օտար վարձկանների ջոկատով:

Այս բոլոր դիվանագիտական հաջողությունները ձեռք բերվեցին առանց բացահայտ ռազմական գործողությունների: Թե՛ Պարթևստանը, և թե՛ Հռոմը պատերազմից խուսափելու պատճառներ ունեին: Հռոմեացիները հասկանում էին, որ իրենց ռազմական հաջողություններն Ար-

ևելքում երկարատև չեն: Պարթևստանը գահի հավակնորդների տարածայնություններով պառակտված և ասիական տեղաշարժերով վտանգված՝ հնարավորություն չունեն հարձակվելու Հռոմի վրա և նախընտրում էր դիվանագիտական պարտություն կրել, քան ներքաշվել իրական հակամարտության մեջ: Իհարկե, երբ հռոմեացիները բավականաչափ վստահ էին լինում ռազմական ճանապարհով պարթևներին պարտության մատնելու հնարավորության մեջ, ապա ռազմական ուժ էին կիրառում: Ներոնի³⁵, Տրայանոսի և Սեպտիմիոս Սեվերոսի օրոք արշավանքները հենց նման ուղիղ ռազմական առճակատումներ էին: Սակայն, վերջին հաշվով, դրանք ակնհայտորեն անհաջող ձեռնարկումներ էին, որոնց միակ նվաճումը եղավ այն, որ զգալիորեն թուլացրին Պարթևստանը՝ նպաստելով Սասանյանների կողմից իշխանությունը գրավելուն: Եվ չնայած արևելյան ճակատը ռազմական գործողությունների թատերաբեմ մնաց մինչև 4-րդ դարը, այն միշտ էլ թանկ գնով էր տրվում նրանց: Հռոմեացիների համար գաղտնի գործողություններն ավելի նախընտրելի էին, քան թանկարժեք ռազմական բախումները: Դժբախտաբար, այս ճանապարհով ձեռք բերված հաղթանակները հռոմեացի հրամանատարներին չէին բերում այն փառքը, որին նրանք այդքան հաճախ ձգտում էին:

Խաբեության վարպետները

Ծածուկ գործողությունների կիրառման հանդեպ Հռոմի պաշտոնական դիրքորոշումը միշտ էլ հիմնվել է այն փաստարկի վրա, թե հռոմեացիները նման մեթոդների երբևէ չեն դիմել և միշտ էլ վարպետորեն ներկայացել են որպես ուղղամիտ և ցանկացած գաղտնի գործողության դեմ հանդես եկող պետություն: Նրանք միշտ էլ օտարներին, օրինակ՝ հայերին կամ կարթագենցիներին են ներկայացրել որպես անվստահելի

³⁵ Կորբուլուսի արշավանքի ժամանակ Պարթևստանի հետ հոնետրական և դիվանագիտական խուսանավումների մասին տես **K. Gilmartin**, “*Corbulo’s Campaigns in the East*,” *Historia* (1973), էջ 583-626; R. Syme, **Tacitus** էջ 496:

մարդիկ³⁶: Այնուամենայնիվ, անգամ այս նեղ աշխարհագրական և ժամանակային սահմաններում կարելի է ակնհայտ քողարկված գործունեությունն զստական օրինակներ գտնել:

Քաղաքական ներազդեցությանն ուղղված գործողություններ. օտար պետությունների քաղաքականության վրա հոռոմեացիները միշտ էլ գաղտնի ներագրել են բարձրաստիճան պետական այրերին և նշանավոր մարդկանց՝ լինեին թե՛ Հայոց կամ Պարթևաց գահի հավակնորդներ, թե՛ այդ պետությունների արքունիքների ներկայացուցիչներ, և՛ խորհուրդ, և՛ տեղեկատվություն տրամադրելու եղանակով:

Հոռոմեացիներն օտար պետություններում կապեր էին հաստատում և զարգացնում դրանք, բացահայտում էին հնարավոր ապագա առաջնորդներին և աշակցում նրանց [ռազմական ու քաղաքական] դիրքի առաջխաղացմանը: Հռոմում ապրելով՝ գահաժառանգներն արքայական կարգավիճակին համապատասխան, լավ վերաբերմունքի էին արժանացնում, բայց միևնույն ժամանակ հոռոմեական մտածելակերպ և Հռոմի նկատմամբ համակրանք էին սերմանում: Այդ համակրանքը պահպանվում էր նրանց կյանքի գրեթե ողջ ընթացքում, սակայն այս մարդիկ հայրենիք վերադառնալիս հաճախ իրենց իսկ ժողովրդի կողմից չէին ընդունվում: Հոռոմեացիները նաև գործակալներ էին ուղարկում պարթևական արքունիք, ինչպես օրինակ՝ ստրկուհի Մուսան էր, ով, ի վերջո, դարձավ ոչ միայն թագուհի, այլև տասնյակ տարիներ պարթևական գահին առնչվող խնդիրները վերահսկող մի կին:

Հոռոմեացիներն ազդեցություն ունեին քաղաքական կուսակցությունների վրա, առավել հաճախ՝ ազգայնական թևի, ինչն ավելի քան երեք հարյուրամյակ շարունակ ազդում էր Հայաստանում և Պարթևստանում ուժերի ներքին հավասարակշռության և քաղաքական որոշումների կայացման վրա: Հաշվի առնելով, որ նույնիսկ աղբյուրների սակավության պայմաններում այսքան վկայություններ ենք գտնում պարթև և հայ ազնավականների վրա կաշառքի միջոցով ազդեցության վերաբերյալ, ա-

³⁶ Tacitus, *Annals*, 13.35.1.

պա կարելի է ենթադրել, որ իրականում շատ ավելի իրադարձություններ էին տեղի ունենում հետնաբեմում, որոնց մասին, սակայն, մենք որևէ բան չգիտենք: Քանի որ ո՛չ Հայաստանում, և ո՛չ էլ Պարթևստանում քաղաքական կուսակցություններ կամ ներկայացուցչական կառավարություններ չկային, հնարավոր չէր որևէ կերպ ներազդել «ընտրական» գործընթացների վրա: Բայց հոռմեացիները վերահսկում էին եղած խմբավորումները և հետամուտ էին լինում նրան, որ գահակալներ դառնային Հոռմի համար նախընտրելի թեկնածուներ: Կլավդիոսն, օրինակ, ներքին անհամաձայնություն և մրցակցություն էր հրահրել Պարթևստանում, մինչդեռ Հայաստանում հոռմեական գերիշխանություն էր վերահաստատել դասական մեթոդների կիրառմամբ՝ այնտեղ Հոռմի նկատմամբ բարյացակամ տրամադրված արքա նշանակելով: Հոռմեացիները մշտական կապ էին պահպանում այն առաջնորդների, ժառանգների կամ էլ ուժերի հետ, որոնք կարող էին օժանդակել Հոռմի շահերին: Ինչ խոսք, նման ճանապարհով ազդեցություն ձեռք բերելու նախաձեռնություն ցուցաբերել են երկու կողմն էլ: Պարթևստանի արքաները Պոմպեոսի և Կեսարի միջև քաղաքացիական հակասությունների ժամանակ տարբեր կողմ էին բռնում: Նման խզում տեղի ունեցավ նաև ավելի ուշ՝ Անտոնինոսի և Օկտավիանոսի միջև: Այս միջոցներն ավելի շուտ կարելի է անվանել քաղաքական «հովանավորություն», քան բացահայտ աջակցություն:

«Սառը» պատերազմների ժամանակաշրջաններում լայնորեն տարածված էր քառոզությունը: Չնայած հին աշխարհում չկային տեղեկատվության տարածման ներկայիս հնարավորությունները, մարդիկ այն ժամանակաշրջանում սրովյամբ զգում էին, թե հասարակությունն ինչ պետք է իմանա և երբ: Պարբերաբար առաքվող սուրհանդակները հասցնում էին հաղթանակների մասին լուրեր, որոնք այնուհետև «հրապարակվում» էին մետաղադրամներին արվող դրոշմվածքներով, հաղթականարների վրա քանդակված արձանագրությունների և հայտարարությունների միջոցով: Դրոշների վերադարձի հետ կապված Օգոստոսի «հաղթանակն» ավելի շուտ քարոզարշավ էր, քան ռազմական հաղթա-

նակ, որ տարիներ շարունակ ձգվող գաղտնի բանակցությունների, շանտաժի, առևանգումների և այլ միջոցների շնորհիվ էր նվաճվել, որոնք, սակայն, երբևէ չեներկայացվեցին հանրությունը: Հոռոմեացիները հասկանում էին, որ ուժի կիրառման մտադրության մասին լուրը կարող էր նույնքան ազդեցիկ լինել, որքան և հոռոմեական իրական բանակը: Անկասկած, նման հայտարարություններում շատ էր օգտագործվում նաև ապատեղեկատվությունը: Ինչպես Կրասոսն էր նշել, Պարթևստանի դեմ արշավն առանց հոռոմեական հասարակական կարծիքի նախապատրաստության վտանգավոր ձեռնարկ էր: Հրամանատարների մեծ մասը գիտեր, թե ինչպես շահեր հասարակության աջակցությունը օտարերկրյա նվաճումներ նախաձեռնելիս: Կլեոպատրան ինքն էլ քարոզչության գործը դարձավ, երբ Օգոստոսն իր անվան վրա ստվեր նետելու փորձ արեց և հանրային կարծիքի ալիք բարձրացրեց ընդդեմ Անտոնիոսի և «օտարազգի թագուհու»:

Կիսառազմականացված և գաղտնի օպերացիաներն ավելի քիչ էին հանդիպում հոռոմեացիների «խաղացանկում» այն պարզ պատճառով, որ նրանք կարող էին նաև ակնհայտ գործել՝ առանց պատասխան հակահարված ստանալու վտանգի ենթարկվելու: Այնուամենայնիվ, նրանք գտնում և վարժեցնում էին օտարերկրացիների, օրինակ՝ պարթևների կամ հայերի, որոնց կարելի էր սեփական բանակում օգտագործել: Ցանկացած բարձրաստիճան դասալիք զորական պարթև կարող էր վստահ լինել, որ հոռոմեացիներն իրեն կնշանակեն լրացուցիչ գնդի գլուխ, ընդ որում՝ գունդը բաղկացած կլիներ հոռոմեացիների կողմից վարժեցված իր իսկ հայրենակիցներից³⁷:

³⁷ I, II և III Parthica-ները Սեպտիմուս Սեվերոսի կողմից կազմված երեք լեգեոններն էին: Առաջինը և երրորդը կազմվել էին Արևելքում՝ այնտեղ, ուր այն ժամանակ Միջագետքն էր: Երկրորդը հիմնվել էր Ալբանոյում՝ Հռոմից 20 մղոն դեպի հարավ: I Parthica-ն սկզբում տեղակայվել էր Նիսիբիսում, այժմյան Սիրիայի հյուսիսարևելյան սահմանին մոտ գտնվող Ալ Քամիշի քաղաքի մոտ: Ջնայած կարելի է մտածել, որ այն մասնակցել է Պարթևստանի դեմ իրարահաջորդ պատերազմներ

Հավանաբար, հոռոմեացիներն օտար երկրներում իրենց հովանավորության տակ գտնվող գահակալներին տրամադրում էին ռազմավարական խորհրդատվություն, մարտավարական ծրագրավորում և ֆիզիկական պաշտպանություն: Հաշվի առնելով Հայոց գահի համար ընթացող թեժ պայքարը, հոռոմեացիները հաճախ իրենց նոր գրածոյին հսկելու համար 2000 հոգանոց զորագունդ էին տեղակայում տվյալ երկրում: Հոռոմեացիները հասկանում էին՝ օտար զորք վարժեցնելը վտանգավոր էր նրանով, որ մի օր այն կարող էր հենց իրենց դեմ դուրս գալ:

Հոռոմեացիներն ապաստան էին տրամադրում ցանկացած քաղաքական փախստականի, գահի հավակնորդի, ոչ անմիջական/երկրորդական ազգականների և բարձր դիրք զբաղեցնող դավաճանների համար թե՛ Հայաստանից, և թե՛ Պարթևստանից: Հոռոմեացիները երբեք բաց չէին թողնում անձնակազմ պատրաստելու հնարավորությունը, որ կարող էր օգտակար լինել թե՛ քաղաքական, և թե՛ ռազմական առումով: Անհնար է ասել, թե հոռոմեացիներն ինչպես էին նախապատրաստում այդ մարդկանց: Կինում էր նաև այնպես, որ նրանց կողմից ջախջախություն ստացող հրահրիչներն ավելի շատ խնդիրներ էին հարուցում, քան նախատեսված էր, ինչպես, օրինակ, եղավ Վոնոնի դեպքում, երբ նա ևս մեկ անգամ արտաքսվեց դեպի կայսրության ուրիշ շրջան:

Սպանություններ. Հոռոմեացիները չէին խորշում, անհրաժեշտության դեպքում, դիմելու սպանությունների՝ նոր գահակալ նշանակելու կամ էլ որևէ մեկի գահակալությունը կանխելու համար: Կեսարի որդի Կեսարիոնը և Անտոնիոսի թոռ Պտղոմեոս Մավրիտանացին անպատիժ սպանվեցին: Նույն կանոններն էին կիրառվում օտարերկրացիների հանդեպ: Երբ, առանց Հռոմի գիտություն, Հայոց գահին բարձրացվեց Պարթևամասիլը, Տրայանոսը արշավեց Հայաստանի դեմ և Պարթևամասիլի հետ հոռոմեական ճամբարում հանդիպումից հետո, երբ նա արդեն վե-

---

րին, այդ կապակցությամբ ոչ մի արձանագրություն չկա: Երկրորդ լեգեոնը մասնակցել է Կարակալայի մ.թ. 216 թվականի պարթևական արշավանքին:

րադառնում էր, հոռմեական հեծելազորի առաջնորդը հրամայեց նրան սանձել ձին և սպանեց նրան³⁸:

Այսպիսով, իրենց կայսրությունում շունենալով առանձին հետախուզական ծառայություն, արտաքին գործոց մարմին ու ոչ էլ քաղաքագետներ, հոռմեացիները միանգամայն կարող էին արժեքավոր մի ձեռնարկ գրել գաղտնի գործողությունների կիրառման մասին:

Հավելված

(աղբյուրը՝ Օֆսֆորդի դասական բառարան)

Հայաստանի կառավարիչները

Արտաշես I (մ.թ.ա. 190–161 թ.)

Արտավազդ I (մինչև մ.թ.ա. 138 թ.)

Տիգրան I (գահակալության թիվը՝ անհայտ)

Տիգրան II (Մեծ) (մ.թ.ա. 95–56/55 թ.)

Արտավազդ II (մ.թ.ա. 56/55–34 թ.)

Արտաշես II (մ.թ.ա. 33–20 թ.)

Տիգրան III, Տիգրան IV և էրատո (մ.թ.ա. 20–մոտ. 6 թ.)

Արտավազդ III, Տիգրան IV և էրատո (մ.թ.ա. 6–մ.թ. 1թ.)

Տիգրան V (մ.թ. 2–մոտ. 12 թ.)

Վոնոն (պարթև) (մ.թ. մոտ. 12–15/16թ.)

Որոդես (պարթև) (մ.թ. մոտ. 15/16 թ.)

Զենոն-Արտաշես (պոնտացի) (մ.թ. 18–մոտ. 34 թ.)

Արշակ (պարթև) (մ.թ. մոտ. 34–36 թ.)

Միհրդատ (իբերացի) (մ.թ. 36–մոտ. 51)

³⁸ **Arrian**, *Parthica* fr. 39: *Fronto, Princ. Hist.* (Loeb 11, pp. 212-214). *հմմտ. Eutropius, Breviarium* 8.3; *Aurelius Victor, Epitome*, 48.10: Դասական հեղինակները փորձել են գերծ մնալ Տրանայոսին այս սպանության մեջ մեղադրելուց, սակայն, անշուշտ, դավաճանության դեպքերի մասին վկայող բավականաչափ թվով օրինակներ երկու կողմից էլ կան:

Պարթևաստանի կառավարիչները

- Արտավան I (II) (մոտ. 128–124/123)
- Մինրդատ II (մոտ. 123–88/87)
- Գոտարզ I (91–81/80)
- Որոդես I (80–76/75)
- Սանատրուկ (76/75–70 կամ 69)
- Հրահատ III (70 կամ 69–58/57)
- Մինրդատ III (58/57–55)
- Որոդես II (մոտ. 57–մոտ. 38/37)
- Բակուր I (մաճ. 38)
- Հրահատ IV (մոտ. 38–32)
- Տրդատ I (II) (30–25)
- Հրահատ V (Հրահատակ) (մ.թ.ա. 2–մ.թ. 4)
- Որոդես III (4–մոտ. 6/7)
- Վոնոն I (7/8–12)
- Արտավան II (III) (12–մոտ. 38)
- Տրդատ II (III) (մոտ. 36)
- Քինամ (մոտ. 37)
- Գոտարզ II (մոտ. 38–51)
- Վարդան մոտ. (39–47/48)
- Վոնոն II (մոտ. 51)
- Վաղարշ I (51/52–79/80)

Ժամանակագրություն

մ.թ.ա. 58/57 թ. Որոդեսը և Մինրդատը սպանում են իրենց հորը՝ պարթև թագավոր Հրահատ III-ին:

Առկոս Գաբինիոսը սատարում է Մինրդատի թեկնածուիցունը:

մ.թ.ա. 57 թ. Որոդես II-ը տապալում է իր եղբորը՝ Մինրդատին և դառնում Պարթևաստանի միանձնյա կառավարիչը:

մ.թ.ա. 55 թ. Կրասոսը դառնում է Ասորիքի կուսակալ:

մ.թ.ա. 53 թ. *Խառանի ճակատամարտը:*

մ.թ.ա. 52 թ. *Յիցերոնը դառնում է Ասորիքի կուսակալ:*

մ.թ.ա. 51 թ. *Բիբլոսը՝ Ասորիքի կուսակալ:*

Դավադրություն՝ Բակուրին գահ բարձրացնելու նպատակով:

մ.թ.ա. 44 թ. *Կեսարը նախապատրաստվում է արշավել Պարթևստանի դեմ: Կեսարի մահ:*

մ.թ.ա. 42 թ. *Փիլիպպեի ճակատամարտը: Անտոնիոսը պարտություն է մատնում Կասիոսին և Բրուտոսին:*

մ.թ.ա. 41/40 թ. *Քլիմետոս Լաբիենոսը և Թագավորի որդի Բակուրը գլխավորում են պարթևական զորքն ընդդեմ Ասորիքի և պարտություն մատնում Դեկիդիոս Սաքսային:*

մ.թ.ա. 38 թ. *Վենտիդիոսը պարտություն է մատնում և սպանում Լաբիենոսին:*

մ.թ.ա. 38 թ. *Անտոնիոսը արշավում է Պարթևստանի դեմ:*

մ.թ.ա. 38 թ. *Գահ է բարձրանում Հրահատ IV-ը:*

մ.թ.ա. 34 թ. *Անտոնիոսը Հայաստանը միացնում է Հռոմին՝ շնորհելով նրան գավառի կարգավիճակ:*

մ.թ.ա. 33 – 20 թ. *Արտաշեսի իշխանությունը Հայաստանում:*

մ.թ.ա. 32 թ. *Հրահատ IV-ի մահ:*

մ.թ.ա. 31 թ. *Ակտիումի ճակատամարտը: Օկտավիանոսը պարտություն է մատնում Անտոնիոսին և Կլեոպատրային:*

մ.թ.ա. 30 – 25 թ. *Գահ է բարձրանում Տրդատ I-ը:*

մ.թ.ա. 20 թ. *Հռոմեական արծվակիր դրոշները վերադարձվում են Տիբերիոսին:*

մ.թ.ա. 20 թ. *Օգոստոսը Հրահատին է ուղարկում Մուսային:*

մ.թ.ա. 2 – մ.թ. 4 թ. *Հրահատ IV (Հրահատակի) իշխանությունը Պարթևստանում:*

մ.թ. 7/8 – 12 թ. *Վոնոն I-ի իշխանությունը Պարթևստանում:*

մ.թ. 12 թ. *Վոնոնի սպանությունը:*

մ.թ. 12 – 38 թ. *Արտավան II-ի իշխանությունը Պարթևստանում:*